

25 чылдың август
1-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 111
(18698)

2015 чылдың
октябрь 8
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

80-ГИ ТЕАТР СЕЗОНУНУҢ АЖЫДЫШКЫНЫ-БИЛЕ!

«Кара биле Седип» («Хайыраан бот») деп шииниң кол маадырларының күүседикчилери, аныяк артистер
Аржаана, Уран-оол Стал-оолдар.

В.ПУТИНГЕ БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол төрүттүнген хүнү-биле Россияның Президентизи Владимир Путинге байыр чедирген.

Ол байыр чедириешкинине мындыг сөстөр бар:

«Хүндүлүг Владимир Владимирович! Тываның хей националдыг чонунуң өмүнээзинден болгаш бодумнуң хуумдан төрүттүнген хүнүңер-биле Силерге чүректин ханызындан байыр чедирерин чөпшээрер көрүңер!

Силер Россия Федерациязының хамаатыларының ниити-национал деткимчезин болгаш бүзүрелин чаалап алган россияжи чоннуң баштыңы болдуңар. Силерниң мерген угааның, тургузушкунче угланган удуртулганың ачызында бистиң чуртувустуң ат-алдары делегей ареназынга өзүп, делегейниң хүн айтырыгларын шиитпирлээринге чугула боттуг рольду ойнап турар. Силер биске хамааты бедик туруштуг чоруктуң, ажил-херекке шынчы болурунуң, Ада-чуртка кызыгаар чок бердинериниң үлегерин көргүзүп чор силер. Силерни күрүне болгаш политиктиг көскү ажилдакчы деп Тыва Республиканың чурттакчылары ханызы-биле хүндүлөп турар. Чаңгыс чер-чурттугларывыстың өмүнээзинден бистиң республикага чедирип турар бүгү талалыг үнелиг дузаңар дээш өөрүп четтириешкинниң сөстөрүн чугаалаарын чөпшээрер көрүңер.

Төөгүлүг бо хүнде, хүндүлүг Владимир Владимирович, быжыг кадыкшылды, аас-кежиин болгаш улуг Россияның амгы болгаш келир үези дээш күрүнениң дээди хүлээлгелериниң күүселдезинге чедиш-киннерни күзедим!

Ханы хүндүткел-биле,

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш.В. КАРА-ООЛ.

ЧЕТТИРГЕНИН ИЛЕРЕТКЕН

«Сочиге Экономиктиг форум үезинде РФ-тиң Чазааның Даргазы Д. А. Медведев-биле ужураштым, Тываның чонунга ооң байыр чедириешкинин дамчыдып тур мен» — деп, «Сочи-2015» делегей чергелиг инвестиция форумунуң түңнелдериниң дугайында бодунуң блогунда Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол дыңнаткан. Регионнуң удуртукчузу эптиг үе аразында чурттуң чазааның даргазы-биле ужураш-каш, Дмитрий Медведевке деткимчеи дээш, ылаңгыя Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле хемчеглер дугайында айтышкынга атты салганынга республиканың адындан өөрүп четтиргенин дамчыткаш, кылдынып турар ажилдарны чугаалаан.

РФ-тиң Чазааның бурунгаар сорулгаларга ат салганы документ үр болбаандаа болза, федералдыг ведомстволар база регион эрге-чагыргазының кадыкүженишкinnerи-биле ол күүсеттинип эгелзэн. Республика найысылалында аэропорт комплекзиниң эде тудушкуну, «М-54» федералдыг автомагистральдың чаа маршрутун эде угландыраарының баштайгы ажилдары доозулган болгаш боттанып эгелзэн.

Хүннүн медээлери

КАНДААШКЫННЫҢ УРЖУУН
КАНЧАП ЭРТЕРИЛ?

Кандаашкынның уржуунда мал чеми чок арткан ажил-агыйларга Тываның эрге-чагыргалары регион курлавырындан дуза чедирер.

Малдың баш санын камгалап арттырар болгаш мал ажылынга сизген-ширбиил чогуңдан чудаар чорукту болдурбас дээш хемчеглерни Тывада ап турар. Чайгы кандаашкыннарның уржуунда он-он ажил-агыйлар кыш бүдүүзүндө мал чеми чок арткан. Кышкы үедө чем курлавырын тургузуп алырынга дузаны малчыннарга чедирери херек апарган, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың курлавыр фондузун аңаа ажыглаар деп айтышкынны үндүрген.

Күрүнө курлавырындан 8,03 млн. рубльди мал чегин садып алырынга үндүрер кылдыр тускайлаарын Саң-хөө яамызынга дааскан.

Бо чылдың чай эгезинде Тывага агаарның температуразы 40 градус изиг болуп, улуг назылыг кижилерниң безин сагынмазы кандаашкынның байдалды тургускан дээрзин сагындыраал. ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының дыңнатканын езугаар алырга, мал чегиниң культураларын тараан шөлдерниң 60 ажыг хуузу кандаан, республиканың 15 кожууннарының сизген шөлдери изиг хүнден болгаш өрттерден когараан.

«АЛДЫН КҮС – 2015» ДЕЛГЕЛГЕЗИ

Көдээ ажил-агый ажилдакчыларының хүнүн таарыштыр октябрь 10-да, найысылалда «Сүбедей» спорт өргээзинге делгелге болуп эртер. Бо делгелгеге республиканың ырак-узак булуңнарындан 100 ажыг бараан бүдүрүкчүлери киржир.

Аңаа сүт аймаандан янзы-бүрү чемнерни, эъттен кылыглар, балык, ногаа аймаа, катчимис, далгандан быжырган чемнерни, дириг хой, өшкүнү база мал чегин делгеп, садар.

Делгелге үезинде найысылалдың чогадыкчы коллективтери солун концерт көргүзүүн бараалгадыр. Ооң-биле чергелештир республикада эгелеп чоруур фермерлерге чаа техни-

ка аймаан тыпсыр.

«Алдын күс» делгелгезинге эки шынарлыг бүдүргөн барааннарның ээлерин ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем болбаазырадыр яамызы шаңнап-мактаар. Тус черниң бараан бүдүрүкчүлери делгелгеге киржир дээш кызып белеткенип турарлар дээрзин яамының ажилдакчылары дыңнадып турар.

ХООЧУННАР БЕДИИ-БИЛЕ
ҮНЭЛЭЭН

Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурда чаа футбол шөлүңгө ХК болгаш ОБ агентилелиниң шаңналы дээш футболга хандыкшылдыг командаларның аразынга республика маргылдаазы болган.

Аңаа боо-чепсек ажыглаар тургузугларның хоочуннарының, сайгарлыкчыларның болгаш харылзаачыларның 8 командазы киришкен дээрзин «Тува 24» телеканал дыңнаткан. Бо удаада демисел дыка чидиг болган, уттурарын күзүүн команда чок. Ындыг-даа болза, шыырак ойнакчылар дораан илереп келген, олар — «Мажалык», шииткел күүселдезиниң эргелелиниң федералдыг албанының, суд приставтарының болгаш ХК база ОБ агентилелиниң командалары болган. Камгалакчылар баштайгы ужуражышкыга уттурза-даа, дараазында оюннарда өскелерни мурнай берген.

«Ийги оюнга баштайгызындан эки ойнадыс. Бистиң удурланыкчыларыбыс аныяк болгаш кашпагай «Мегафон» командалы болган, оларның ойнаары тергил эки чорду. Ынчалза-даа тирилгени чедип ап шыдаан бис» — деп, камгалакчылар командалының киржикчизи Март-оол Кежик чугаалады.

Футбол ойнакчылары суурда туттунган чаа шөлү база эки деп үнелээнер. Ооң карты дески болганындан аңаа ойнаары

чиик. «Ындыг эки шөлгө улуг күзүлдүвиз-биле ойнадыс. Бөмбүктү чаңгыс командада эжинче дамчыдары белен-дир, дыка нарын аргаларны безин ажыглап болур» — деп, Март-оол Кежик уламчылаан.

«Хоочун спортчуларның белеткели эки-дир — деп, маргылдааның кол судьязы Владимир Монгуш чугаалады. — Шупту кызымаккай демисежип турдулар, оларның тирилгеже чүткүлдүү илдең чорду. Кымның тиилеп үнерин баш удур даап бодаары берге, ынчангаш маргылдааны көөрү безин дыка солун болуп турар».

Футбол маргылдаазындан аңгыда, ооң киржикчилери болгаш көрүкчүлери хамааты камгалап талазы-биле айтырылгарга харылаар аргалыг болган. Оон аңгыда организакчылар тус-тус камгалап херекселдерин — противогазты, костюмнарны ажыглаарының талазы-биле кичээлдерни эрткен.

Тываның ХК болгаш ОБ агентилелиниң шилчип чоруур кубогун «Мажалык» командалыг тывыскаан. Олар түңнел оюнга Ажаалга банкызының футболистерин 2:1 санга уткаш, тирилгени чедип алган. Үшкү чер дээш «Дөгээ» биле «Урянхайның» аразында ужуражылга чидиг болган. Бо удаада «Дөгээниң» ойнакчылары күштүүн көргүскен.

ОРУКТАР ЧААРТЫЛГАЗЫ

Найысылалдың оруктарында сентябрь айда эгелзэн чаартылга ажылы ам-даа кидин түлүк уламчылап турар. Красноармейская кудумчузунуң төп талазында аргыжылга оруктарының септелгезин «Восток» КХН-ниң орукчулары хүлээнип алган. Хоорайның төвүндө кызаа орукту калбартып, кадыг шывыг-биле шылкан. Ам автомашиналарның аай-дедир эртеринге болгаш чадаг улус кылаштаарынга таарымчалыг апарган. Ындыг болзажох ам-даа чедир кылыр ажылдар хей: кудумчу чырыдылгасын тургузар болгаш оруктуң кыдыын дургаар ногаанчыдылганы чорудары база планда кирген.

Красноармейская биле Тыва эки турачылар белдиринде турар төп базаар чогуңда кудумчузе үндүр туттунган бичежек үгектер ол девискээрниң аян-шинчизин үрөп турар. Бирээзинде чемненер чер, өскезінде янзы-бүрү хол барбаларын садып турар. Мону база чурумчудар болза эки. Төп кудумчунуң кырган ыяштарын ап каапкан, автомашиналарның турар черин эптиг кылдыр кылып каан.

Шынап-ла, улуг, бичии автомашиналар хүнден хүнче хөйү-биле немежип турар. Хоорайның төвүндө бо оруктар ооң мурнунда кызыы боорда, машиналарның тырлыр чери турган. Чадаг улус безин арай деп-ле бо орукту эртер чүве. Ам ында байдал өскерлип, чаарттылган. Хоорайның аргыжылга оруктарын септээринге «Восток» КХН-ниң үлүг-хуузу улуг. Найысылалдың оруктарын олар чаартып турар. Орук тудуунга хереглээр улуг-биче машина-техниканы башкарып турар чолаачыларның болгаш чаңгыс аай хептерлиг орукчуларның эртенден орай кежээге чедир ажилдап турарын эрткен-дүшкен кижилер эскерип турар. Оруктары, шынап-ла, эргижирзэн. Ам ону таарымчалыг кылдыр чаартып турары дыка-ла эки-дир.

Кызыл хоорайның чаартылгазының дугайында чамдык чурттакчылар өөрзүн сеткилин чажырбайн чугааладылар.

Байыр Монгуш, чолаачы: «Найысылалдың чаарттынып турары көскү. Тудуглар туттунуп турар, кудумчуларда эрги оруктар кылдынып турар. Орук ажил-агый чүглө найысылалда звес, республиканың девискээринде кидин түлүк. Тыва чурттувустуң хүнден хүнче хөгжүп турарын эки деп демдегледип тур мен. Меңээ чолаачы кижиге оруктар чаарттынып турар болза эки, оон ыңай орук-озал ондаа база кызырлыр».

Билчиңмаа Оюн, хоорайның чурттакчызы: «Мен мында дыка хөй чыл чурттап чор мен. Ынак хоорайымыс хүн келген тудум сайзырап орат. Хоорай иштинде кызыы оруктар калбарган база машиналар тургузар черлерни төптө таарымчалыг кылдыр кылган. Орук шимчээшкининге хамаарыштыр чолаачы кижиге дүрүмнү

АВТОРДАН: Шынап-ла, орук дээрге, кандыг-даа күрүнөгө сайзыраарының кол дамыры-дыр. Орук ажил-агый кайы сайзырап турары, ол чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдөү хамааржыр. Эң ылаңгыя Тываның найысылалы чаарттынып турга, биске кымга-даа өөрүнчү. Чурттуң кайы-даа булуңундан аалчыларга база эптиг байдал тургустунган. Каяа-даа башта оруктар кижиге караанга илдигер болгай. Бистиң республика орук ажылы турум хөгжүлдени ап, хүнден хүнче чаарттынып өөрүнчүг.

Анисья ТЮЛК

Михаил НОРБУНУҢ тырттырган ч

ПОСТУЛАРНЫ КАТАП ТУРГУЗАР

ИХЯ-ның чаартылгазының соонда дүжүргөн орук-патруль албанының стационар постуларын катап тургузар ажилче Тыва кирипкен.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдуң даалгазын езугаар «Барыын-Хемчик кожуунда стационар пост» деп объектининг төлөвилелин эрткен неделяда ажилдап кылып эгелзэн. ТР-ниң Тудуг яамызының дыңнадып турарын езугаар алырга, республикага чоокку чылдарда катап тургузар деп турар ийи постунуң бирээзи ол. Ону Ак-Довурак хоорайдан үнер черге, Тываны Хакасия-биле харылзаштырып турар орукка тургузар.

Мурнунда gov.tuva.ru агентилелиниң дыңнатканын езугаар алырга, Тываның ИХЯ системазынга стационар постуларын катап тургузарынга чөлшээрелди Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Россияның ИХЯ сайыды Владимир Колокольцев-биле чугаалашкан соонда, алган. Ол постуларны дүжүреринге Тыва мурнунда-ла удурланып,

регионнуң онзагай талаларын, чурттакчылыг черлериниң аразының ыраан, коммуникация инфраструктуразының кошкан чылдагаан кылдыр бадыткап турган. Мындыг таварылгада стационар постуларын дүжүргөн чорук оруктарга байдалды улам нарыыдаткан. Чолаачыларның орук дүрүмүн хажыдар чоруу көвүдзүн, айыыл-халаптар эптели болуп турар апарган. Ооң түңнелинде Тыва оруктарга айыыл-халап талазы-биле чогумчалыг звес регионнарның санынга кирген.

Бо айтырыгны Шолбан Кара-оол федералдыг төптүң мурнунга чаңгыс звес удаа көдүрүп келген. Орук-патруль албанының постуларын дүжүргени шын звес дээрзин ат-алдарлыг он-он эксперттер база бадыткааннар. «Пост барда чаңгыс-даа кижиниң амы-тынын камгалап аар болзувусса, ооң чугула болуп турары-дыр» — деп, Курдума депутады Александр Коваль чугаалап турар. — Акша камнап алыр дээш постуларны дүжүрүп кааптывыс,

ам кижилер өлүп тур ышкаа. Камералар азып каан Моск ол постуларның херээ чо ыйнаан. А мобиль телефон безин ажилдавас, чурттакчы черлер аразы ырак черге ол бан турар ужурулуг. Кижиниң тынынга хамааржыр болган ону буу-хаа шиитпирлеп болб.

Ак-Довуракка стационар тузунуң төлөвилели ажил кылдынган деп Тудуг яамы дыңнаткан. Аңаа 2-ден 5-ке кижилер албан эрттирилур. Ында аңаа чедер ору машиналар тургузар черлер вертолёт хондурар шөлүд төлөвилзэн.

Орук-патруль албанын база бир постузуң республика Кызыл кожуунуң Элегес-А суурга тургузарын планнап турар. Ол дээрге Тываның бары болгаш төп кожууннары аргыжылганың белдири-дир. Ыдыг арга-биле оруктарга чор чурумну тудар деп регион эрге-чагыргалары идегеп турар.

ТР-ниң албан-езуу сайтызын

Орук ажыл-агыйында АРТЫК ЧҮҮК ЧОККА

Федералдыг Орук агентиле-
РФ-тиң Транспорт яамызының
тимче-биле сентябрь 28-
октябрь 4-ке чедир Фе-
ралдыг, регионалдыг бол-
тус черниң трассаларынче
орукче аар чүүк чокка! деп
у-российжи орук акциязын
дугаар эрттирген. Оң кол
оруктагы – орук дүрүмнериниң
жыдышкыннары-биле де-
сежири, оруктарның ажыг-
тынга камналганы чедип
ыры болгаш чолаачыларга
дүрүмнерни таныштырары.
“Шивилиг” эрттирилге пунк-
тузунга Федералдыг орук аген-
телиниң федералдыг күрүне
бан чери «М-54 «Енисей» ав-
томобиль оруунуң Тыва Респуб-
ликада эргелели, Күрүнениң
оорук хайгааралының ТР-
девискээр салбырының,
АЧКИ-ниң төлээлери аар
автомашиналарның чүүгүн
зилеп, тайылбыр ажылын чо-
тан. Акция үезинде хоойлуну
ыткан чолаачыларга адми-
стративтиг херекти оттуруп,
орукталдарга онааган.

Федералдыг орук агенти-
линиң федералдыг күрүне
бан чери «М-54 «Енисей» ав-

Федералдыг орук агентилелиниң федералдыг күрүне албан
чери «М-54 «Енисей» автомобиль оруунуң Тыва Республикада
эргелелиниң башкарыкчы инженер Ай-Херел Хайдып
чолаачыга чаа дүрүмнерни тайылбырлап турары.

сөөртүп алган чолаачылардан
аңгыда, аар чүүктү чорудуп
турар хуу сайгарлыкчыларга,
юридиктиг албан черлеринге
база торгаалды онаап турар.

Республикадан аар чүүк
сөөрткен (хөмүр) автома-
шиналарның саны Абакан

орук септелгезинче үнүп турар
акша-хөреңгини камнап алыры
акцияның база бир кол сорулга-
зы бооп турар.

Федералдыг орук агенти-
линиң федералдыг күрүне
албан чери «М-54 «Енисей»
автомобиль оруунуң Тыва
Республикада эргелелиниң
ажылдакчылары улуг чүүктүг
автомашиналарның чолаачыла-
рынга артык чүүктүг оруктарга
чедирип турар когаралының
дугайында база дүрүмнерни ха-
жытканы дээш административ-
тиг харысалгага хамаарышкан
медээ саазыннары болгаш
тукчугаштарны үлээн.

Кызыл – Абакан автомобиль
оруну-биле бир хүнде 80 хире аар
чүүктүг автомашиналар эртип
турар. “Шивилиг” эрттирилге
пунктузунга тускай деңзини
таварыштыр эртерге, чүүгүге
хамаарышкан медээ көстүп кээр.
Чаа дүрүмнер езугаар тургустун-
ган хемчээлден чүүгү аартаар
болза, чүүктү эвээжедип албаан
шаанда, автомашинаны тускай
дериг-херексел-биле тудуп тур-
гузар. “Шивилиг” эрттирилге
пунктузунга автомашиналарның
чүүгүгүге хамаарышкан хыналда
доктаамал турар.

Россияда 1 чылдың дур-
гузунда аар чүүктүг автома-
шиналарның оруктарга чедирип
турар когаралы – 2,6 триллион
рубль. Оруктарның септелгезин-
че болгаш ажаап тударынче үнүп
турар хөй түңнүг чарыгдалдарны
эвээжедири, камналганы чедип
алыры чугула дээрзин орукчулар
демдеглеп турар.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган
чуруктары.

омобиль оруунуң Тыва Респуб-
ликада эргелелиниң башкарык-
инженери Ай-Херел Хайдып:
– Июль 1-ден эгелеп хоойлу-
кирген чаартылгалар езугаар
тык чүүк дээш чолаачыга,
х дээш харысалгалыг ки-
лерге, юридиктиг эргелиг
ска хамаарышкан шыңгы
ерилгелер, торгаалдарны
тускан. Моон мурнунда хоой-
ту хажыткан чолаачыларга
инистративтиг торгаалды
дүргөш, улаштыр чорудуп
ган. Амгы үеде федерал-
т хоойлуда чөпшээрп каан
ы-биле эде чүдүртүп алган
нда эрттирер апарган. Чүүктү

кээп турар аар чүүктүг авто-
машиналардан хөй. Бир аар
чүүктүг автомашина 100 чиик
автомашинага дең. Бо санааш-
кыннардан алырга, аар чүүктүг
автомашиналарның оруктар-
га чедирип турар когаралы
кайы хире дээрзи билдингир.
Ынчангаш аар чүүк сөөртүр
автомашиналарның сөөрткен
чүгүнүң деңзизин тургустунган
хемчээлден эртип, эртпейн
турарын акцияның дургузунда
илердир. Бир эвес чолаачылар
чөпшээрешпес болза, бо эртти-
рилге пунктузунда хыналда орук
деңзилери база бар. Оруктарның
камналгазын чедип алыр болгаш

Прокурор хайгааралы ХЫНАЛДАЛАРНЫҢ САНЫН КЫЗЫРГАН

Хыналда кылыр орган-
нарның 2016 чылда сайгар-
лыкчыларга хыналда чо-
рудар планнарының тө-
левилелдеринден 1400 ажыг
хыналданы Россияның
Чингине прокуратуразының
Сибирьде федералдыг окру-
гунда эргелели казып каапкан.

Ол албан чери Сибирьде
округтуң болгаш регионнар
аразының 15 органнарының 2016
чылда юридиктиг черлерниң
болгаш хуу сайгарлыкчыларның
каттышкан планында кирген
хыналдаларының хоойлуга
дүгжүп азы дүүшпейн турарын
хынаан. 2016 чылдың январь
1-ден 2018 чылдың декабрь
31-ге чедир биче сайгарлыкчы
чоруктуң ээлериниң хыналда-
ларын эвээжедир дээни-би-
ле холбаштыр планнаттыган
контроль хемчеглерни эрткен
чылдаазына деңнээрге, 42 хуу
кызырган дээрзин прокурор хы-
налдазы демдеглээн.

Ындыг турбуже Ростех-
хайгааралдың Сибирь, Забай-
калье, Енисей эргелелдери,
Росбалыктаашкынның Ангара-
Байкал, Үстүкү Обь, Енисей
эргелелдери, Росстандарттың
Сибирьде девискээрлер ара-
зының эргелели, күрүнениң
ужар чүүл хайгааралының бол-
гаш транспорттуң айыыл чок
чоруунуң Сибирьниң феде-
ралдыг округунда эргелели,
Росарагабашкарылгазының
Сибирьниң федералдыг окру-
гунда регионнар аразының эр-
гелели сайгарлыкчыларның
үстүндө адаан категорияла-

рынга хыналдаларны эртти-
рер деп саналды кириген. Ол
органнарның планнарының
телевилелдеринден Россия
Федерациязының Чингине
прокуратуразының эргелели
1000 ажыг хыналда хемчеглерин
ап каапкан.

Оон аңгыда хыналда орган-
нарының кириген саналдарында
күрүне бүрүткелин чаа эрткен
азы сөөлгү планныг хыналда
соонда, ол ышкаш лицензиязын
катап долдурганындан бээр үш
чыл безин четпээн юридиктиг
черлерни, хуу сайгарлыкчылар-
ны хынаар кылдыр планнарда
кириген болган.

Дыка хөй таварылгаларда
хыналда эрттирген ай-хүннү,
оларны эрттирериниң хуусаа-
зын болгаш хевирин, айыылдыг
бүдүрүлгө объектилериниң атта-
рын айытпаан болган, ынчангаш
оларны даңзыдан казырынга
барымдаа болган. Ол ышкаш хы-
налдага кириер объектилерниң
реквизиттеринде база планнар-
да шын эвес кириген чүүлдер
база таварышкылаан.

Мындыг хемчеглерни алган
соонда 2016 чылда планнаттын-
ган 6821 хыналданың 5372-зи
арткан, азы 21 хуу кызырылган.

Күрүне контролюнуң орган-
нарының удуртукчуларын-
че сайгарлыкчыларны кады
хынаарының дугайында санал-
дарны кириген, ол саналды
2016 чылдың ноябрь 1-ге чедир
сайгарып көөр уjurлуглар.

РФ-тиң Чингине проку-
ратуразының СФО-да эрге-
лели.

ЭЭ ЧОКТА ХОРЖОК

Таңдының көдээ суурла-
рында чевеглер муниципал-
дыг өнчүге хамаарышпайн
турарын прокурор хыналдазы
илереткен.

Ындыг түңнелди Таңды
районнуң прокуратуразы чер,
хоорай тудуушкун, санитар-
эпидемиология дугайында
хоойлужудулганы тус чер бот-
башкарылга органнарының
күүседип турарына хыналда
кылгаш, үндүрген. Мөчээн кижилер
хөөржүдөр чер участоктары
ээ чок болганын илереткен.

Кожууннуң муниципал-
дыг алды тургузуунуң девискээр-
леринде чевеглер бар. Оларның
кайызы-даа суму чагыргаларының
балансызында чок, муниципалдыг
өнчүнүң даңзызында кирбээн болган.
Оон туржук, оларны тускайлаан
документилер-даа, санитар-эпи-
демиология түңнели-даа тургустун-
маан дээрзин тодараткан.

Байдал мындыг турда
мөчээн кижилерни орнукууда-

ры-биле чевегниң девискээрин
кайы хамаанчок улгаттырып,
көдээ ажыл-агыйның ажылгал
черлерин ээлеп, долгандыр
турар чогумчалыг хүрээлелге
хамаатыларның чурттаар эрге-
зин хажыдып турар.

Ол хыналданың түңнели-
биле Таңды районнуң прокура-
туразы тус чер бот-башкарылга
органнарына чевеглерниң доку-
ментилерин чер, хоорай тудууш-
кун, санитар-эпидемиология
хоойлужудулгазын барымдаа-
лап тургаш тургузарын даңзы-
рын негээн билдиришкенин
судче кириген. Прокурорнуң
билдиришкенин суд хандыр-
ган, негелдениң күүселдезин
РФ-тиң Суд приставтарының
федералдыг албанының Тыва
Республикада эргелелиниң рай-
он салбыры күүседир.

Херел МОНГУШ,

Таңды районнуң проку-
рорунуң хүлээлгезин күүседип
турар.

БАЗА КАТАП ОРУКТАР

Оруктарны септээрин про-
куратура суд дамчыштыр ча-
гыргага хүлээндирген.

Тожу районнуң прокура-
туразы девискээрниң орук-
тарында байдалды хынаан.
Тоора-Хем суурда 12 кудумчу-
да, Азас болгаш Ий суурларда
5-5 кудумчуларда оруктарның
байдалы аажок багай болга-
нын хыналда илереткен. Ол
кудумчуларда оруктун кырыкы
карты үрелген, кудумчулар бел-
дирлеринде оңгарлар тыптып,

шимчээшкенин айыыл чок
чоруунга озалдыг байдалды
тургузуп турар болган.

Ол хыналданың түңнели-
биле район прокуратуразы
судче билдиришкенин кири-
ген, Тожу кожууннуң чагыр-
газынга оруктарны септеди-
рин хүлээндирерин дилээн.
Прокурорнуң негелдезин суд
хандырган, күүселдени прокура-
тура контролдап турар.

Наталья ГРЕК,

Тожу кожууннуң прокурору.

Бай-Тайгадан медээ

ШАЖЫН
ӨӨРЕДИИН
ЭРТТИРГЕН

Бай-Тайга кожуунга хүндүткелдиг башкы Геше Дампа Тинлей база очулдурукчу башкылар Алдын-Херел Норбу, Андрей Морозов шажын өөредиин чорудуп Ак Тарийги Бурганның айызын хайырлаан. Хүндүткелдиг башкыларны база республиканың чүдүкчүлөр ниитилелиниң кежигүннерин арыг-кылаң Хемчик хемниң эринге ТР-ниң Баштыңы – Чазаның Даргазының Бай-Тайга кожуунда бүрүн эргелиг төлээзи Аян Борисович Соян, Төлээлекчилер хуралының даргазы Каң-оол Иргитович Седип, чагырга даргазы Каң-оолович Салчак болгаш кол редактор Шеңне Куужаан, чүдүкчү Раиса Иргит ак сүттүг шайлыг уткуп алганнар. Н. Өлзей-оол аттыг Культура бажыңыга кожуунунуң улуг-бичии чурттакчы чону хүндүткелдиг башкыларны тыва национал хептерлиг, кадарлыг, чараш боодал чечектер-биле өөрүшкү-маңайлыг хүлээп алганнар. Башкының өөредии болгаш тайылбыр ажылы чонга ажыктыг, дээштиг болганы чугаажок. Арагалаашкын, ооң хоразының дугайында башкылар тайылбырны кылган.

Тээлиниң Д. Хүреш-оол аттыг уругларның уран чүүл школазының танцы салбырының сургуулдары Ногаан Тарийги биле Ак Тарийги бурганның төрүттүнгениниң самын бараалгаткан, удуртукчу башкы Сайлык Чамзы база индий улустуң танцызын Кызыл-Даг школазының өөреникчизи Айдасай Салчак күүсеткен.

Хүндүткелдиг башкы Геше Дампа Тинлей бичии чаштарның талантызын магадап, бай-тайгажыларның тыва езу-чаңчылдарын сагып билерин, хүндүткелдиин онзагайлап демдеглээн. Кожуунуң чурттакчы чонунга байырын чедирип, хей-аады бедик чоруурун йөрээген. Ырак-чооктан келген хүндүткелдиг башкыларны ак сүттүг шай, изиг амданныг аш-чем-биле кезээде ашкарый-чемгерип чоруур Бай-Тайга кожуунда чүдүкчүлөр ниитилелиниң кежигүннеринге ылаңгыя Саида Ашак-ооловна Байыр-оолга, Сайлык Эрес-ооловна Ооржакка бай-тайгажыларның өмүнээзинден өөрүп четтирип, мөгөйдим.

Шеңне КУУЖААН.

Тээли суур.

СЕЗЕНГИ СЕЗОННУҢ АЖЫДЫЫШКЫНЫ

Уран чүүлдүң бир кончук көрүксенчиг, амыдыралдың көрүнчүү болуп чоруур, кайгамчык онзагай хевири – театр. 1935 чылда Тыва Арат Республика турар шагда Улуг Хурал күрүнениң национал театрын тургузар дугайында доктаал-шиитпир хүлээп алган соонда, 1936 чылдың март 25-те театр студиязы ажыттыганын. Ынчангаш Тываның хөгжүм-шии театры 80 чыл болганының юбилейин келир 2016 чылда демдеглээр, даарта, октябрь 9-та, ооң сезенги сезону «Кара биле Седип» деп ши-биле ажыттынып эгелээр ол.

Чаа театр сезонун ажыдар ши «Кара биле Седип» дээр, сураглыг «Хайыраан боттун» эде чаарттыганын тургузуу. Ону Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының кол режиссеру Алексей Кара-оолович Ооржак бир янзы, легенда, тоолчургу аянга тургускан. Кол рольдарында ийи состав хаара туттунган: аныяк өг-бүлө Аржаана Стал-оол биле Уран-оол Стал-оол; ийиги состав – Тана Хөвөө-оол болгаш Айдыс Даржай. Баштайгы «Хайыраан бот» – амыдыралдан шынап алдыганы драма, болуш-куннары колдуунда тыва өг иштинде болза, «Кара биле Седип» – амгы үениң ынакшылды кол алгап-йөрээген тоолзуг шиизи. Ында Хам-оолдун омур-хевири совет үеде шажынны хоруп турганынга бодаарга, чымчадыр, шыныдыр көргүстүнген; ол Караның ада-иезинге урууңар-биле багай чүве болу берип болур-дур дээрзин кичээндирип турар. Чүнү-даа өттүр көөр, бойдус, октаргай-биле тудуш, онзагай чаяалгалыг кижилер Тывага шаг-төөгүдөн бээр чораан болгай, а эрги «Хайыраан ботта» хамның овурун үениң

тург Авскентий Цагарели) деп ынакшыл дугайында водевил комедия; америк драматург Ричард Баэрниң «Тустеп на фоне чемоданов» деп шиизиниң очулдурган сценарийин «Бир ынакшылдың төөгүзү» кылдыр адааш, көрүкчүлөргө бараалгадыр. Кол режиссер Алексей Ооржак боду «Ынакшылдың оруу» деп шиини бижээн, уруу, театрың аныяк режиссеру Сюзанна Ооржак сценажыдып тургускан.

Бо улусчу ужур-чаңчылдар чылында театр ажылдакчыларының эвилели күзүлдиг артистер аразына театрың ийиги каадында өг иштинге ойнап көргүзөр тоол шиилерни тургузарынга тускай мөөрейни чарлаан. Аңаа 9 артист киришкен, түңнелинде бирги черни «Ак сагыш биле кара сагыш» деп тоолду тургускаш, Анай-Хаай Донгак болгаш Айзана Чылбак-оол алган. Ийиги черге – «Алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген» деп тоолдун тургузукчулары Анзат Куулар, Надежда Ооржак, Чечек Монгуш төлөптүг болган; үшкү черни – «Сын чүрээ» деп тоолду тургускан Елена Ооржак, Алдынай Алдын-Херел, Виктор Наксыл алган. Тургузукчулар боттары рольдарны күүседип турары билдингир. «Тиилелгеже чүткүл» деп номинацияга Серпаа Монгуш «Чагырга тыпкан хаан» деп тоол-биле дөрткү черге үнген. Ол шижиткен тоолдарны школачылар өг иштинге 15-20 хире кижиле класс аайы-биле чаа сезонда сонугурап көөр аргалыг.

Ниитизи-биле тыва театр көрүкчүлөрү сонугадыр, бодандылар, сагыш ханышкынны алыр шиилерни тургуз дээш чогаадыкчы ажылдап турарын демдеглевес аргажок.

«Дуруялар»

аайыңга чагыртып, арай шооткан хөөн-биле көргүзүп каанын билдир бис. Кандыг-даа бол, чаарттыганын шиини көрүкчүлөр боттары деңнеп, болгап көөрлер ыйнаан. Бир рольду артистер бир-ийи сезон иштинде ойнагылаар болза, «Хайыраан бот» деп шииде Караның ролун Надежда Ооржак элээн үр, он чыл чыгыы ойнап турары солун.

Юбилейлиг сезонунуң чаа шиилеринден Салим Монгуш; Леонид Каң-оолдун тургусканы хөгжүмнүг драма «Моцарт болгаш Сальери» (А.С. Пушкин); дужааттына берген-даа болза, көрүлдөзи январь айда болур «Ханума» (грузин драма-

Режиссерунуң кайы-бир шииге идеязын сцена кырынга боттандырап, көрүкчүгө шынынгы дамчыдып бээр кол кижиле – актер. Амгы үеде үш салгалдың эң хоочун артистери Анна Шириин-оол, Анзат Куулар, Александр Салчак, Дыртык Монгуш, Ляндуп Солун-оол, Виктор Наксыл, Серпаа Монгуш, Галина Доржу оларның театр амыдыралына кирип турар үлүг-хуузу, салышкынны кончук улуг. Чамдыктары ынак театрының юбилейи-биле чергелештир боттарының амы-хууда болгаш артистичи юбилейлерин база демдеглевес турарлар. Чоокта чаа Елизавета Монгуштуң «Авам ынак куштары» деп юби-

Театр амыдыралы

«Моцарт биле Сальери».

лейлиг кезээзин уруу, театрың бир талантылыг аныяк артисти Чечек Монгуштуң тургусканын көрүкчүлөр магадап көргөннер.

Театрың агаарын кавайлыындан тынып өскөн, ада-иези-биле ынай чажындан гастроль-дап эгелээн ажы-төлдер орустат болза династия дижиривис, ол-ла мергежилди уламчылап салгай бээри хаая эвес. Хоочун артистерден Мунзуктарның өг-бүлөзи, амгы үеде: Алексей Ооржак – Сюзанна Ооржак, Анзат Куулар – Аржаана Стал-оол, Елизавета Монгуш – Чечек Монгуш театрда өзектелген артист салгалдар.

Бо чылгы база бир юбилей – Анна Оюновна Шириин-оолдун бенефис кезээзи ноябрь 21-де болур. Көрүкчүлөргө чүнү белеткеп турарын сонугураарымга, ол мынчаар харыылады:

– Юбилейлиг кезээмде композицияның онзагайланып турар кол угланышкыны – кижизидилге темазы. Япон драматург Ютаки Макунэниң «Кырзалар» деп шиизинде кырган кадынның ролун күүседип турар мен. Кончук-даа чөрүлдээлиг ши: кырый берген ада-иезин аартыктаар, оларның өнчүзүн хунаажыр ырымасынчыг чүүлдер амыдыралда таваржып турар, ооң илередиинде тода көргүстүнген. Ийи дугаар кезээниң өзек темазы – иениң чагыы. Ында Кара-кыс Мунзуктун, Эдуард Мижиттин, Хертек Шириин-оолдун, Чүлдүм Чаптың шүлүктөрүнө үндөзилээн ыры-хөгжүм, уран номчулга кирип турар. «Төрээн авам ам-даа дириг чорууру кай, төлүнүн мээң изиг шайым ижерик кай. Оода чаңгыс дыжың хандыр орун салып, оран-суур, ажы-төлүм көргүссүмзе». Бо Кара-кыс Намзатовнаның шүлүүндөн одуруглар-дыр.

Анна Шириин-оолдун театрда стажы 50 чыл чедип турар. 2011 чылда «Россияның алдарлыг артисти», «Тываның улустуң артисти» хүндүнүг аттарны алган. 2012 чылда «Новосибирский театр» деп

вальга «Кырзалар» деп биле киришкеш, Сибирь хире театрларының көрүкчүлөрү аразындан кадынның ролун онза нааны дээш «Бедик ары дээди чоргаарал» деп цияже ону шилип үндү аас-кежик деп санап ыңча хөй рольдардан шаңналга төлөптүг бол артистичи бирээзи Анна овна. Театрың хоочун тизи-биле бо ажылдап чылдарының иштинде 8 рольдарны ойнаан.

Адын эдилеп чөтөөгүлүг, сураглыг өгбөтор Шогжапович Көк-оол 2016 чылда төрүттүнгөн бээр 110 харлаарыңа каадып, хөгжүм-шии театр коллективи «Көк дээрнин чызы» деп шииниң баш көрүлдөзин театрың турган хүнүндө, март 25-те үн

Режиссерлар, актерлартавы, артистерниң аж көрүкчүлөрүң залга эптыг байдалын хандырып, амыдыралыңа дузалажруур ажылдакчылар – коллектив шуптузу юбилей сезонунда бир де чаңгыс тура-сорукут, көдүрлүүшкүнүг ажылдар. Директор Станислав бо үеде ажыл-херек аайы Москвада, ооң оралакчы Гульмира Ооржак, труппа лекчизи Саяна Сат, администратор Майя Жамц, литератур килдизиниң эргелекчизи С. Монгуш дээш, өске-даа дакчылар сезенги сезо ажыдышкыныңа утку улуг ажылды чорутканын демдеглээр артык эвес. Юбилей чылында Тываның Виктор оол аттыг национал хөгжүм театры көрүкчүлөрүн Ка хоорайның төвүндө өргээ кожууннарның культура оорыңче чалап турар. Келиннуургаңар, магадаңар, театр эжий силерге кезээде ажырип моорлаңар.

ДООСТУРГАН ӨӨРЕНИКЧИЗИ МЕН

Бай-Тайга кожуунун Н.С. аттыг Бай-Тал ортушколазында күш-ажыл, биология, черчение эртемн үр чылдарда башкылап Айланмаа Севэзновна дугайында бижири улуг өөрүшкү. Чүге дизе башкывыс дыка хөй доо-класстарның башкызы, а оон үш дугаар доостурган ижилдеринин бирээзи мен. Чер, чөмзиг холдуг башкы-эки, чараш чүүлдерге че-еже уругларны өөретпээн ил «Чевен кижик бактадыр, чер кижик мактадыр» дээн, дыглыг сестер амыдыралга-тыг. Ам бодум ава апаргаш, ттынып, дааранып, чаагай, анныг чем кылып билири-дыралга ажыктыг деп билип-дур мен.

Шеверлер хоорайы» дээн аш кожуун, республи-гергелиг уран-шеверлер-рейлеринге талантылыг-ларны белеткеп, кылган-дарын кириштирип, шаң-ыг черлерни ээлеп турары-шкының көскү чедишкы-5-ки классчы өөреникчи-и Айгуль Иргит бир-ле-дү шеверлээн олурарын-ды эскергеш, уран кылыг-мөөрейинге белеткээш, үнелдерлиг болганнар. Билип алган чүүлдерин-езинге, дунмаларына-айылбырлап бээрин уруг-лар-ла чагыыр. Билбейн-чүүлдерин уругларның-из-биле, бажыңнарынга-аш айтып, кады кыла бээ-башкының кызымак, үлдүүнүң херечизи. Бичи-болза уруг бир-ле ажыктыг

чүүлдү билип алзын дээш, дыка кызып билиндирип өөредир.

Келир үеде кандыг мерге-жилди шилип алырын эге-класстардан хевирлеп, доозук-чу класстарның шылгалдала-рынга белеткээри башкының-сонуургалында. Ниитилелге-бо база келир үеде херек мер-гежилди угадыры – башкының-бир сорулгазы ол. Ынчангаш-өөредилге кабинетин профуг-ланышкын төвү кылдыр эде-тургузуп, өөреникчилерге янзы-бүрү мергежилдерниң ажык-тыын, шын шилилгени кылырын-га тайылбырларны Айланмаа-Севэзновна берип турар. Үениң-аайы-биле кандыг мергежилдер-амыдыралга ажыктыг болурун-уруглар төптен билип алырлар. Ында стендилерде уругларның-аңгы-аңгы мергежилдин киж-илери-биле ужуражылгаларны-тодаргайы-биле чырыткан.

Башкының бир онзагай та-лазы – уруглар-биле-даа, улуг-лар-биле-даа чугаа-домааның

эптин, звиленин! Башкылар-га ажыктыг сүмелерни берип, мастер-класстарны бодунуң-эртеминиң аайы-биле эрттирип-турар. Айланмаа Севэзнов-на бодунуң арга-дуржулгазын-кожуун, республика чергелиг-конференциялар үезинде дам-чыдып бээри-биле үргүлчү-чогаадыкчы дилээшкнде-ажылдап чоруур. «Хар ирби-жи», «Саазын өртемчей» дээн-ышкаш эртем-шинчилелдиг-телевилелдери улуг үнелелди-алганы, башкының база бир-улуг чедишкыни. Башкывыстың-быжыг билиг-мергежилин төрэн-коллективиниң башкылары-үнелеп, кожуунда технология-башкыларының методиктиг-каттыжышкынының удуртук-чузу кылдыр томуйлап алганы-безин хөйчү чугаалап турар.

Бо чыл – Тывада улусчу-ужур-чаңчылдар чылы. Ын-чангаш Айланмаа Севэзновна-өөредилге-кижизидилге ажил-дарының угланышкынычче-тыва езулалдарны киришти-ген. Уруглар кижизидилгези бир-дугаарында өг-бүлөгө хевир-леттинерин кончуг эки билир-болгаш, ада-иелер-биле чоок-харылзааны тудуп, өөреникчинин-мөзү-бүдүжүндө чүү чаштып-чы-дарын ол эндевес кижик. Чамдык-берге кижизидилгелиг оолдар-биле ажык чугаалажып, чагы-сурган, кандыг-ла-бир чогаа-дыкчы ажилды даандырып каар. Уруг кандыг-ла-бир чүүл-биле-алаагып, солун хемчеглерде-хаара туттунган болза, ол киж-ни хайгаараары-даа, өөредир-даа бөлен дээр башкы. Тыва-кижиниң кылып билген турар-чиңгине ажилдары – кымчы-

ны өрүүрү, челе-хөненни, багны-кылыры, алгы-кешти эттээри, дүктү дыдары, ээрери, сарлык-дүгүндө чепти эжери дээш-ле, ол бүгүнүң чажыттарын баш-кы уругларга холу-биле тудуп-көргүспүшаан, өөредип турары-соң-даарта амыдыралга дыка-херектиг чүүлдер.

Уран чогаадылганың делгел-гелери, көрүлделери, мөөрей-лери, фестивалдары болурга, башкының шевер холдарының-киржилгези чокта болдунмас. Ында кандыг онзагай ажилдар-ны чок дээр. Уругларны хемчээп-тургаш, хевирлеп, чараштап-дарааны хеп-сыны макталга-төлептиг.

Школавыстың Т.С. Салчак-ат-тыг музейинде өгнү бүрүнү-биле-дерип, четчелеп тиккен. Ында-алгы-кештен, дүктен кылган-уран-шевер, чараш дериглерни-хоочун башкывыс коллективинин-киржилгези-биле демнежи-кыл-ган. Мында база-ла Айланмаа-Севэзновнаның чогаадыкчы-бодалдары көстүп турар. Оон-ол хөй талалыг ажил-ижинге-үнелелди республиканың Өөре-дилге яамызының хүндүлел-бижи, Россия Федерациязының-улус өөредилгезинин болгаш-эртем ажилдакчыларының Тыва-Республикада профэвилелинин-хүндүлел бижи бадыйткаар.

Башкывыстың ажил-ижи-үнелелдиг, оон-даа хөй шаңнал-макталдарга төлептиг деп са-наар мен, ынчангаш оон чогаа-дыкчы ажил-ижи ам-даа өрү-ужугуп, бедик чедишкыннерлиг-болурун күзедим.

Шончалай ИРГИТ,
школада тыва дыл, чогаал-башкызы.

Чаптанчыг чаңныг эжим

Бай-Тайга кожуунда «Белек» уруглар сады 90 чылдарның эге-зинде ажиттыгын, ынчан чаа, чараш, буянның чаштар садынга-шилгедек дурт-сынның, чодураа-дег карактарлыг, чазык, чаптанчыг-аажы-чаңныг аныак кыс ажилдап-келген. Оон бээр элээн үе эрткен-даа бол, уруглар садында ам-даа ажилдап чоруур чаптанчыг-мээң эжим, кижизидикчи башкы-Сай-маа Эрес-ооловна Аранчал-дыр. Шилип алган мергежилинге-бердинген, бичи чаштарга ынак, кады ажилдап чоруур эш-өөрүнүң-хүндүткелин чаалап алган. Киж-изидикчи башкы дээрге эң берге-мергежилдерниң бирээзи, бир-дугаар садикче кирип турар уруг-бүрүзүнүң, ада-иелерниң аажы-чаңнары аңгы-аңгы болур. Олар-ны ижикирип, дадыктырып, хүн-чурумунга өөредип чаңыктырары-берге. Уругларны амгы үениң не-гелдези-биле аңгы-аңгы програм-малар ажылгап тургаш өөредип-кижизидер. Ада-иелер-биле бы-жыг харылзаалыг, эш-өөрүнүң-чоргааралы, ожука дагы дег кады-төрээн кыстарның улуг угбазы, кунчуу, беглериниң «алдын хол-дуг» керни, ада-иелерниң ына-ныкы. Чаптанчыг чаңныг кижиз-идикчи башкы эжимниң аажы-чаңы-бичи чаштарга дөмей, кезээде-хүлүмзүрүп чоруур, чугаа-домаа-эптиг, тааланчыг, оон-биле чугаа-лажырга, ала-чайгаар даамчы-рай бээр, дыңнаксаазы келир. Кожуун болгаш республика чер-гелиг аңгы-аңгы мөөрейлериниң-конкурстарның тилекчизи. Чоннуң ажи-төлүн кижизидип-өстүрүп каан ава. Оон доостурган-өөреникчилери шупту эртем-би-лиглиг, башкызын утпайн, аныак-чаражын магадап ханмастар. Уруг-лар садында профчөвүлелдин-удуртукчузу, күш-ажыл стажы-үжөн чыл чоокшулап турар. Аныак-башкыларның дагдыныкчызы, сүмелекчизи, деткичизи. Өөнүң-ээзи Аганак Аранчал – чолаачы-мергежилдиг, аңнаар, балыктаар, ажилгыр, эрес-кежээ, олут орбас, чыдын чытпас, бир-ле ажилды-кылган, туткан турар, оон аңгыда-мал-маганга ынак, ада-иениң-быжыг чөлөңгии. Олар – өг-бүлөзи-биле тайга-таскылга-дыштанырынга ынак, кожуунда-база үлегерлиг өг-бүлелерниң-бирээзи. Уруу Сай-Суу – Томск-хоорайда РАП-та, оглу Крас-ноярск хоорайда студентилер. Кижизидикчи башкылар хүнүн-таварыштыр Тээлиниң «Белек» уруглар садында хоочун аныак-башкы Сай-маа Эрес-ооловна-бүгү-ле күжүн ажи-төлгө, чонунга-бердинген, кайгамчыктыг уран-талантылыг, ус-шевер башкы-эжимге ууттунмас кежикти йөрээп-ор мен.

Шеңне КУУЖААН.

Үш чүүл эртемниг башкы

Аныяндан адың камна» деп-чоннуң ханы өөредилгиг-ер домаа бары хөйге бил-тир. Шынап-ла, Тес-Хем-унуң Чыргаланды ортумак-азының эге класс башкызы-а Каадыровна Балдан ол-ер чугааның езулуг бадый-ты. Ол – аныяндан-на эр-м ханы билир, ажи-төлдүн-өр өйүнчө сагыш салып чо-с салым-чаяанныг башкы. Каадыровна 1994 чылда-ла-ун чергелиг «Чылдыңтергиин-кызы» деп мөөрейге бири-и ап, республика чергелиг-рейге эң-не шылгараңгай-ыларның санынче кирген. Башкылап ажилынга барык-ыл ажилдааш, эң-не хөй-ишкыннериниң, идепкейлиг-ниитичи ажилының ачы-да чоннуң деткимчези-би-ина Каадыровна Тес-Хем-унуң чагыргазына үр-дарда ак сеткилдиг ажил-и. Ол ажилдап турар чыл-да чүгле чоннуң чаагай-дыралы дээш, ылаңгыя-мчези кошок өг-бүлелерни-ириңге улуг үлүүн кирип,-унуң социал-экономиктиг-үлдэтин сайзырадыры-би-үженишкынниң ажилдап-ен удуртукчуларның бирээ-ындыг шудургу ажил-ижи-е Л.К. Балдан кожуунуң-тынынга сонгуттуруп, ол-тынга үр-түннелдиг боттук-ларны чорудуп, хөй сан-чаа чүүлдерниң эгелекчизи-ган. Оон улус мурнунга ак

сеткилдиг-биле кылган ажил-ижин чон бедии-биле үнелээн.

«Чаяан-дөстүг кижик кан-дыг-даа ишке сундулуг» дижи-ри дег, Лина Каадыровна-амыдыралының аайы-биле-өскөн-төрээн сумузунуң чаш-ажи-төлүн өөредип, Чырга-ланды школазынга эге класс-башкылап ажилдай берген. Башкының доостурган дөрткү-классчылары езулуг-ла салым-чаяанныглар. Оларның ара-зында бүгү делегей чергелиг-янзы-бүрү мөөрейлерниң ти-лекчилери, республика чергелиг-конкурстарның база кожуун-чергелиг школачылар аразынга-болуп эртер янзы-бүрү эртем-нер олимпиадазының тилек-чилери, «Келир өйже базым»-конференцияның тилекчилери-дээш, оон-даа өскөлөр бар. Кол-кичээнгейни башкы уругнуң-эртем ажилынче угландырып-турары онзагай. Оон уруглары-чер-чуртунуң бойдус-байлаан-дан, дириг амытаннарындан, чурттакчы чонундан эгелеп-шинчилеп ажилын кылып тура-ры онзагай.

Лина Каадыровна 2014-2015 өөредилге чылында алган-бириг классчылары-биле чаа-стандарттарның негелдезин-езугаар улуг сагыш салышкын-ныг, уруг бүрүзүнүң келир үе-зи дээш шудургу ажилдап чоруур. Оларның аразында онзагай-салымныг уругларны башкы-илереди, эртемге уругнуң со-нуургалын оттуруп, үзүк чок

үргүлчүлелдиг ажилын эгелээн. Амгы ийиги классчыларның-чедишкыннери кайы көвей. Ол-бүгүнүң ындында башкының-уйгу-дыш чок ажилы, ада-иениң-чаагай сеткилдиг деткимчези-турар болбайн канчаар.

Башкы ада-иелер-биле кон-чуг сырый ажилдап чоруур. Ада-иениң деткимчези чокта, уругну өөредир чедимчелиг-болбас. Кажан чаш төлгө ада-иези чөлөңгииш болурга, ынчан-уруг дидим, сорукур, бодунга-бүзүрелдиг дээрзин башкы херек-кырында көргөн. Чүгле чаңгыс-класстан дашкаар ажилдың бир-чижээн алырга, календарылыг-байырларда белеткел ажи-лында ада-иениң үлүг-хуузу улуг. Олар чүү чүвөгө дузалашпас-дээрли: Чаа чылда маскаралдар-кылган, Шагаа байырларда-тыва хеп-сын даараан, Март-8-те концерт белеткээн, аш-чем кылган дээш, оон-даа өске-чүүлдерге башкының он холу, езулуг деткиччилери апарлар.

Лина Каадыровна Балдан-чаа өөредилге чылы эгелээ-ри билек, РФ-тиң Өөредилге-яамызының кончуг улуг дет-кимчезин алган. Ол – «Рос-сия Федерациязының тер-гин башкызы» деп мөөрей-ниң тилекчилеринин бирээ-зи. Бо улуг шаңналынга ол-езулуг-ла төлептиг. Лина-Каадыровна башкылап ажи-лынга телевилелдерин улуг-мөөрейниң комиссиязынга кон-чуг бедик денелге камгалаан,

бедик үнелелди алган. Оон ба-дыйткалы – уругларның чедиш-кыннери, оларның өөрүшкүзү.

Лина Каадыровна өскөн-төрээн чурумалдыг Чыргалан-ды сумузунуң ортумак шко-лазын 1983 чылда дооскаш, Хакасияның күрүне универ-ситетинче кирип, ону 1993 чыл-да дооскаш, химия, биология-башкызының мергежилин че-дип алган. Ол эртемге сундулуг-болгаш 2003 чылда Сибири-ниң күрүнениң албан-хаакчылар-академиязының саң-хөө, чээ-ли салбырын дооскан. Ажил-амыдыралдың аайы-биле Лина-Каадыровна Тываның күрүне-университетинин эге класс-салбырын база дооскаш, езу-луг үш чүүл эртемниг башкы-болган. Башкы бодунуң мерге-жилин бедидип, билин ханы-ладыр сорулга-биле үргүлчү-янзы-бүрү курстарга өөренип-чоруп турар.

Николай Лугинов чогаалчы-Чиңгис-Хаан дугайын бижи-п тура, сылдыс бүрүзү боду-оруктуг дээни ышкаш, киж-бүрүзүнүң өртемчеге салым-хуузу тус-тус, ажил-амыды-ралы аңгы. Лина Каадыров-на – бодунуң шилип алган-мергежилинге ынак, ажилынга-харысалгалыг, чоннуң ажи-төлүнүң эртем-билини, келир-үе-зи дээш сагыш аарып чоруур-башкы. Мындыг башкыга чон-чаш төлүнүң салым-чолун-бүзүрээр болбайн канчаар.

Дарый АБЫДА.

• Тыва театрның 80 чылынга

Тускайлаң төөгүзү дыка солун

1936 чылдың март 25 Тываның төөгүзүңге профессионал тыва театрының үндезилеттинген хүнү болуп кирген. Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының төөгүзүн 2013 чылдан эгелеп архивке чыып эгелээни бир чугула чүүл болур. Театр төөгүзүңде архив шыгжамырын соксаал чок чыыры негеттинип келгенин билип, театр уран чүүлүнүн даргазы, Россия Федерациязының алдарлыг, Тываның Улустуң артизи, кол режиссер Алексей Ооржак база театрының директору, Тываның Улустуң артизи Станислав Ирил олар шиитпир үндүргөш, ол талазы-биле дорт харыылаар кижиниң холунга дагзып каанын чүлдүгүзүнүп демдеглекседим.

Архив ажылы хей талалыг: хамаарылгалыг улус-биле харылзаа тутар, чыыр, дилээр, даңзын тургузуп бижиир, демдеглээр, ылгап эмгелээр дээш-ле, баар... Улуг харысалгалыг ажыл деп билер мен. Тыва театрының репертуары кончуг байлак, бо үеге дээр эртип келген чогадыкчы делгем оруктарын сөс-биле чугаалаары берге. Профессионал тыва театрының эге таваан салган, балалбас исти арттырган баштайгы артистерниң тырттырган болгаш чурукчуларның чураан тус-тус портрет чуруктары, улуг ССРЭ үезинде шилерге, концерттерге ойнап турган үезинде фото-чуруктары, үениң аайы-биле шала оңа берген чарлал-афишалары, тыва театрының эге чадазын салган төөгүзү болуп кадагалаттыңан.

Архив материалдарының аразында В.Ш. Көк-оол бодунуң допчу намдарын, эрткен оруунуң дугайында төөгүп кааны, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Дарый Монгуштуң бодунуң дугайын

бижээни, РСФСР-ниң алдарлыг артизи Кара-кыс Мунзук – театр сургуулунга кады өөренип чораан өөрлерин, ССРЭ-ден келген башкыларының болгаш өөредилге программаның дугайында болгаш дыңнаанын, көргенин бижээни, ара-аразында 1933-34 чылдарда тыва латинчткен үжүк-биле тыва кожаң ырларны бодунуң холунуң үжүү-биле бижири кааны «алдын» фондуке кирер үнелиг чүүлдерге хамааржыр.

Ленинград хоорайның театр институтунуң доозукчузу, артист Дадар Монгуштуң театрга кады ажылдап чораан эш-өөрүнүң ажыл-ижин каш удаа солуннарга чырыдып бижээни – аныяк салгалдарның, сонугалдыг кижилерниң таныжып көөрүңге улуг дузалыг.

Черле ынчаш театрының архивинден артистерниң бот-тускайлаң төөгүзүн өөренип көөргө, бир-ле онзагай арын ажиттынып кээр боор-дур. Чижээлээрге, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Александр Тавакай Тыва Республиканың хамнар ниитилелиниң кежигүнү чораанын оон документизи бадыткап турар. РСФСР-ниң алдарлыг артизи Кара-кыс Мунзук улустуң үндезин тыва кожамык ырларын чыып чораан. Россияның болгаш Тываның Улустуң артизи Ляндуп Солун-оол «Көжегелиг орук-биле» деп номнуң автору болду. ТР-ниң алдарлыг артизи Сереппа Монгуштуң чогааткан шүүлүктериниң бирээзин аныяк композитор ыры аялгазынче шилчиткен. Тыва Республиканың Улустуң, Саха-Якутияның алдарлыг артизи Эдуард Ондар – кино артизи, удаа-дараа ам-даа чалаттырып турар, ТР-ниң алдарлыг артизи Леонид Каң-оол ам театрда шии тургузуп турар режиссер апарган

дээш, оон-даа өскелерни адап болур.

В.Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының дуржулгалыг, улуг, хоочун артистери Анна Шириин-оол, Ляндуп Солун-оол, Монгуш Дыртык, Александр Салчак, Виктор Наксыл, Елизавета Монгуш, Галина Доржу, Анзат Куулар, Эзир-оол Монгуш, Надежда Наксыл оларның аныяк артистер-биле эгин кожа ажылдап чорууру дээрге, аныяктарга театр делегейиниң чажыттарынче шымнып киреринге канчаар-даа аажок улуг депшилге-дир, ол каракта көстүп турар.

Тыва Республиканың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры – Россияның болгаш Хамаарышпас Күрүнелерниң Каттышкан (СНГ) де-вискээринде театр уран чүүлүнүң көрүлдөлөрүнө шыырак дээр театрның бирээзи деп санаттырып турарын шаңнал-макталдары бадыткап турар. Ол бүгү тургузукчу режиссерлар Алексей Ооржак, Сюзана Ооржак, танцы башкызы Влада Төмүр, чогаал кезээнде Салим Монгуш, чурукчулар Начын Шалык, Маңнай Хомушку оларның чымыштыг, уйгу-чыдын чок чогадыкчы ажылының үре-түннели-дир.

2016 чылда театрының 80 чыл болур байырлалын уткуштур театрының бодунга «Театр эрткен болгаш амгы үеде» деп архив төөгүзүңден алдынан делгелгени көрүкчүлөргө шимеп көргүзерин планнап турар. База ол ышкаш профессионал театрының үндезилекчилериниң бирээзи, ат-алдарлыг артист, драматург Виктор Шогжапович Көк-оол 2016 чылдың март айда 110 харлаар.

Олча ДОНГАК,
театрының архив эргелекчизи.

Тывада чиик үлө пүрнүң айтырыгла сайгарган

Тыва Республиканың Экономика чиик үлөтпүр адырында биче болгаш бизнестин төлээлерин болгаш бүдүрү «Тыва Республиканың ус-шеверлеп коммерцияга хамаарышпас эштежилт турар «Тыва Республиканың дизайне гаш даараныкчылар эвилелиниң» ху чалаан.

Аңаа Тыва Республиканың Культура яамызы, Тыва Республика талазы-биле федералдыг үндүрүг албаны, Тыва Республиканың Экономика яамызында Сайгарлыкчы чорук департаментиципалдыг тургузугларның чагыргалы үлөтпүрнүң бүдүрүлгелери болгаш респ биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук тилери база киришкен.

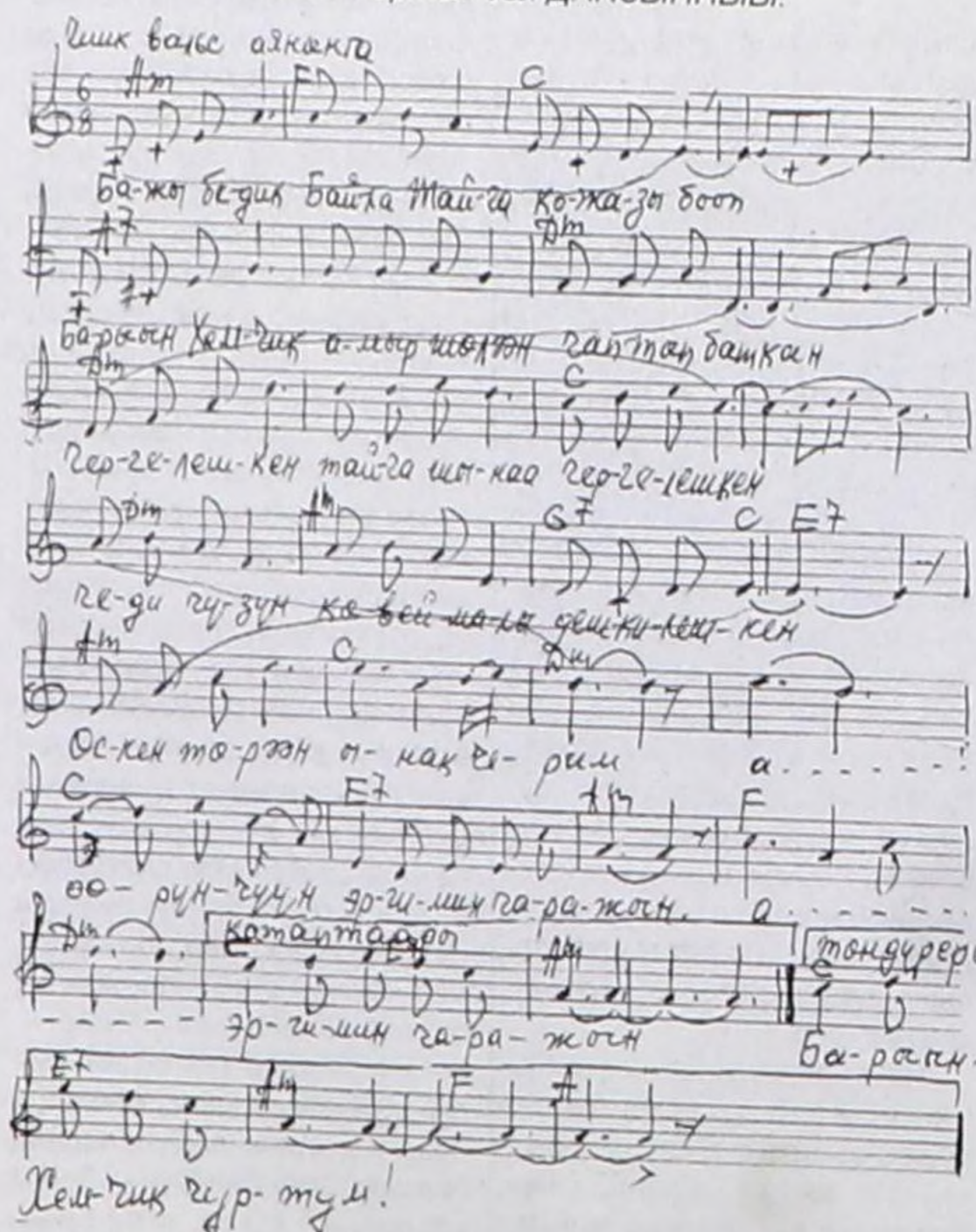
Тыва Республиканың чиик үлөтпүр холбашкан ажыл-чорудулгалыг бүдүрү болгаш сайгарлыкчы субъектилерниң ай-рын сайгарып, 2016 чылда Тыва Республика дизайнерлер болгаш даараныкчылар эвилел ажил планын чугаалашкан.

Хурал үезинде Тыва Республиканың нерлер болгаш даараныкчылар эвилели чылда ажылының түннелин үндүргөн каш Тыва Республиканың дизайнерлер даараныкчылар эвилелиниң баштаар кежигүннерин соңуп, бадылааннар. Ту бараан бүдүрүкчүлериниң продукциязы болгаш муниципалдыг чагыглар күүселдирарынче кириштирерин база сайгарып.

Хуу сайгарлыкчы бооп бир дугаар кеннерге Тыва Республикада үндүрүлгөсүн чыгарып, үндүрүг онааг бөдүүнчүткен база патент системалары йында аңгы тайылбырларны берген.

Барыын-Хемчик чуртум

Сөзү Делгерма МОНГУШТУУ.
Аялгазы Кертик-оол ДАНЗЫННЫИ.

Аянгаты, Ак-Хем, Алаш, Барлык, Хемчик
Аян ырлыг, шимээн-дааштыг агып баткан.
Ада-өгбе карак четпес шөлдөрүндө
Арбай-тараа далай ышкаш чалгып чыдар.
Кожумаа
Төөгүнүң балаттынмас арыннарын
Төрзөн черим делгемнери үүжүлээн,
Төрзөн черим оңмас бедик алдар адын
Төлдери бис, чонувуска дамчыдаалы.

Бистер, бөдүүн чон, чер-чуртун, тыва чонун алгап ырлап, делегейни дескинген хөөмейжилерни телевизордан көрүп, радиодан дыңнаар боордан башка, чурту кайыл, кымның оглул дээрзин билбес бис. Чүгүлө өске кижилер эвес, хөөмейжилер бот-боттарын танышпас. Мындыг байдалда келгенивисти угаап билгеш, культурология эртемнериниң доктору Валентина Сүзүкей база ТР-ниң алдарлыг артизи Чодураа Тумат бо чылын «Хөөмейжи Республикы Тыва» деп чаа номну чырыкче үндүргөн.

Бо номда 153 чуруктуг допчу намдарлар, 666 хөөмейжиниң даңзын тургускан. Кончуг улуг ажыл. Мында эрткен чүс чылдың билдингир, ат-сурагыг хөөмейжилери Комбу Сембил оглу Ондар (1892-1947), Со-

ХӨӨМЕЙЖИЛЕРНИ ТАНЫП АЛЫРЫНГА ДУЗАЛЫГ

рукту Самдакай оглу Кыргыс (1901-1976) олардан эгелээш, Тыва Республиканың Улустуң артистерин, культураның алдарлыг ажылдакчыларын, «Саян», «Тыва» алдаржаан фольклор бөлүктөрүнүң киржикчилерин, алдарлыг хөөмей башкыларын, хей-ниитичи коллективтерин, ам бо хүнде аныяк хөөмей күүседикчилеринге чедир бижээ.

Делгемчиди бижээни бо ном бир дугаарында хөөмей башкыларынга база өөреникчилеринге кончуг херек. Ийде, номчукчуларның база даштыкыларның сонугалын хаара тутар. Ат-сурагыг хөөмейжилерни улам танып, допчу намдары-биле таныжып, оларның ажыл-херээн деткип

уламчылаарына улуг дээрзин номчукчу дора-рип каар.

Черле ындыг – ча-тиг бир-ле чүүлдүн четпейн барган ышка-ынчангаш бо номнуң зында үндүрүлгезинге 100 чылдың хөөмейжи тускайлаан эки күүселде-диск, пластинкалары-биле үндүрери күзөнчиг. Э-нивис, доктор В.Ю.Сү-база артизиви, хөөмей Ч.С.Туматка кадыкшыл-гаадыкчы ажыл-ижин уламчылаарын күзеп каа-

Конгар оглу Кыз

хоочун хөөмейжи,

ЧАРЫЛБАЗЫМ ЧАЛЫЫ НАЗЫН

Тываның Баштыңы Ш.В.Кара-оолдун идип үндүргени хоочуннарны культура амыдыралынче хаара тутар дугайында сүмези-биле Өвүр кожунуң Ак-Чыраа көдээ Культура бажыңы ажылдарны чорудуп эгелей берген.

“Чарылбазым чалыы назын” деп культуруг дышта-нылга кезээлерин ай санында 1 катап 60 хардан өрү назылы-ларга эрттирип турар. Олар боттарының аныяк үезинде ырыларын ырлап, вальс, твист, чарльстон, чөлөр-ой, летка-енка дээр ышкаш танцыларны баян үделгези-биле самнап,

сеткилиниң ханызындан дыш-танып турарлар. Шак мын-дыг кезээлер аныяк-өскенге база өөредиглиг бооп турары илдең. Олар хоочуннар-биле кады ойнап, хөглөп, ырлажып, танцы-самнап турарын чаптап турдуvus.

Ылаңгыя хоочуннардан Зоя Чоодуевна Базыр-оол, Раиса Тюлюшова Далаажык, Ольга Шойдак, Маргарита Дугаржа-овна Шойдак, Галина Тумат-овна Аракчаа, Зоя Маргыевна Донгак, Марта Торлуковна Маа-дыр-оол аныяктардан дудак чок идепкейлиг, чиик, чараш танцыладылар.

Чогум черле оюн-концерт, маргылдаа А-Ак-Чыраа чону улуг, дивес кончуг идепкей-жуун чергелиг марг-лар, көрүлдөлөргө шаң-черлерни доктаамал ча-ап турар. Ынчангаш ул-зылыглар хүнү эрте-да-ген болза, республика хоочуннарына кадыкш-омак-сергек чаңын сал-ойнап-хөглөп, ырлап-са-боттарының таланты-жугазы-биле бистерни чоруурун күзедим.

Урана БИЧЕ

Ак-Чыраа ККБ-ниң

ССРЭ-нің алдарлыг тренери

Маадыр-оолович Оюнну өөреникчизин ындыг бедик түңнелдерге чедирип, ону бедик мергежилдиг, тура-соруктуг, аваан-гыр-кашпагай, күш-дамыр талазы-биле шыырак мөге кылдыр белеткеп кааны дээш, «ССРЭ-нің алдарлыг тренери» деп бедик атты тывыскан.

Валерий Маадыр-оолович Оюн боду база хостуг хүрешке тыва черниң эң шыырак дээн мөгелериниң бирээзи чораан. Ол Хабаровскиниң күш-культура институтунга өөренип тургаш, 48 килограмм деңзиги мөгелерниң аразына ССРЭ-нің эң шыырак дээн спортчуларының аразына кирип, ВЦСПС-тиң чемпиону турган. Ол — кончуг эки аажы-чаңныг, буянныг, чымчак сеткилдиг мөге. Ол чаагай сеткилди-биле эш-өөрүнүн хүндүткелин чаалап ап чораан. Езулуг мөге кижилер өскелерден экизи, буянныг, чымчаа-биле аңгыланыр. Ындыг кижилерниң бирээзинге Валерий Маадыр-оолович Оюн хамааржыр. Ол өөреникчилерин, эш-өөрүн хүндүлээр, оларга кончуг камныг, кичээнгеилги, буянныг чоруун көргүзүп чораан. Ол күш-дамыр талазы-биле эки белеткеп, төрүмелинден тура кончуг күштүг кижичи чораан. Ынчалза-даа ол чүгле күжүңгө менээрмен, хүрештиң чараш аргаларын хевис кырынга аваан-

Маадыр-оолович Оюнну өөреникчизин ындыг бедик түңнелдерге чедирип, ону бедик мергежилдиг, тура-соруктуг, аваан-гыр-кашпагай, күш-дамыр талазы-биле шыырак мөге кылдыр белеткеп кааны дээш, «ССРЭ-нің алдарлыг тренери» деп бедик атты тывыскан.

базин кирбейн баргылаан таварылгалар эвээш эвес болган. Ынчалза-даа бедик мергежилдиг тренер аңаа улуг унда-равайн, өөреникчилериниң маргылдаа үезинде кылып турар чазыгларын катап-катап сайгарып көрүп, белеткеп үезинде оларга база катап көргүзүп, кымның канчаар шын эвес хүрешкеш, канчаар аштырганын сайгарып, шаанга кирер. Ооң карак кызыл, дүн-хүн чок кылып келген ажилының түңнели сөөлүндө барып ооң өөреникчилерин, бодун бедик ат-алдарга чедирген.

Бир-ле катап Валерадан делегей олимпий оюннарының чемпиону мөгени белеткеп болгу дег тренер-башкы кижичи кандыг болур ужурлуг деп айтырымга харылаанын ам-даа утпас мен:

— Тренер биле ооң өөреникчизиниң үзеп-бодалы чаңгыс болур ужурлуг. Оларның кайызы-даа дүне удуп чыткаш безин кандыг-бир арганы канчаар кылырын кайызы-даа дүжөп чыдар ужурлуг. Тренер-даа, ооң өөреникчизи мөге кижичи-даа чаңгыс кижичи дег бодунга бүзүрөп, кандыг-даа шаптараазыннарны, бергелерни аягып эрткеш, бодунга бүзүрелди тургузар ужурлуг. Тренер биле мөгениң чедип алыр деп турар эчис сорулгазы чаңгыс шактың ажилдап турар механизми ышкаш тода болур ужурлуг.

Валерий Маадыр-оолович Оюн оглу Маадырның, уруглары Валерия биле Алдын-кыстың ынак ачазы, кадайы Ва-

(Төңүзү. Эгези №110 (18697) «Шында»).

ангаш ССРЭ-нің улустарының партакиадазының тиелекчизи, ийин дөрт дакпыр чемпиону Сергеевич биле Александр Доржу деңзиге ССРЭ-нің чемпио-дээш, хүрешкеннер. Корнилаев алышкынын баштайгы аарындан-на эгелээш халдап, кол аргаларын кылыр дээш турган. Ынчалза-даа Александр алышкынын аңаа удур кылыр деп аргаларын тренери Валерий Оюн белеткеп үезинде-ле баш удур ап, ооң бодунун аргаларын кончуг ыглап тургаш, делегейниң 4 дакпыр жүн 7:1 санга тиилээш, бо деңзиге Эвилелиниң эң шыырак мөгези» дик атты чедип алган.

Маадыр-оолович Оюнну өөреникчизин ындыг бедик түңнелдерге чедирип, ону бедик мергежилдиг, тура-соруктуг, аваан-гыр-кашпагай, күш-дамыр талазы-биле шыырак мөге кылдыр белеткеп кааны дээш, «ССРЭ-нің алдарлыг тренери» деп бедик атты тывыскан.

Валерий Маадыр-оолович Оюн боду база хостуг хүрешке тыва черниң эң шыырак дээн мөгелериниң бирээзи чораан. Ол Хабаровскиниң күш-культура институтунга өөренип тургаш, 48 килограмм деңзиги мөгелерниң аразына ССРЭ-нің эң шыырак дээн спортчуларының аразына кирип, ВЦСПС-тиң чемпиону турган. Ол — кончуг эки аажы-чаңныг, буянныг, чымчак сеткилдиг мөге. Ол чаагай сеткилди-биле эш-өөрүнүн хүндүткелин чаалап ап чораан. Езулуг мөге кижилер өскелерден экизи, буянныг, чымчаа-биле аңгыланыр. Ындыг кижилерниң бирээзинге Валерий Маадыр-оолович Оюн хамааржыр. Ол өөреникчилерин, эш-өөрүн хүндүлээр, оларга кончуг камныг, кичээнгеилги, буянныг чоруун көргүзүп чораан. Ол күш-дамыр талазы-биле эки белеткеп, төрүмелинден тура кончуг күштүг кижичи чораан. Ынчалза-даа ол чүгле күжүңгө менээрмен, хүрештиң чараш аргаларын хевис кырынга аваан-

Республиканың мөгези Ким Чер Хван оларның аразына болган. Хевис кырынга ол ийи мөгениң сегиржип алышкыны чаа-ла эгелеп, бир минута безин четпейн чорда, ол ужуражылганы хевис кырынга судьялап турган Германияның Федеративтиг Республикасындан келген арбитр Александр Доржуга идепкей чок хүрежип турары дээш, сагындыргыны кандыг-даа барымдаа чок черге берген.

Ол сагындырыг Александрны бүгү-ле күжүн мөөңнээш, эки хүрежиринче алба-даан. Ужуражылганың бирги чартында Александр удурланыкчысындан 4 баллды ойнап алгаш, мурнап чоруп орган. Ооң ийиги кезээнде Александр удурланыкчызын хевис кырынга чыттырып алгаш, хөй сан ойнап алыр арганы кылыр деп чыдырда, демги-ле судьязы ону элекке соксадып, эдискизин этсип, хевис кырынга туруп келгеш хүрежиринче айткан. Моон алгаш көөрге, ол судья көрей мөгениң талазын ээлеп, чая судьялап турганы илдең. Ол ужуражылганың ниити түңнели 9:4 болуп, көрей мөгениң тиилелге-биле доозулган. Александр Доржу делегей маргылдаазының ийиги шаңналдыг черин ап, мөңгүн медальдың эдилекчизи болган. Ол дээрге тыва мөгениң болгаш ону улуг маргылдаага белеткээр бир дугаар тыва тренер Валерий Маадыр-ооловичиниң чайынналчак чедишкени болган.

ССРЭ-нің Дээди Советиниң Президиумунун 1985 чылдың ноябрьның 27-де үнген Чарлы-биле совет спортту делегей ареназынга төлөпиг камгалап, пропагандалап чорууру база хевис кырынга чайынналчак тиилелгелери дээш, Александр Хертекович Доржуну «Улустарның Найыралы» орден-биле шаңнаан.

Александр Доржунун тренери Валерий

Валерий Маадыр-оолович Оюн өөнүн ишти Валентина Канчыыр-ооловна олар уруглары-биле.

гыр-кашпагай кылып билири-биле хостуг хүрештиң билиглериниң бүрүн шыгжамырын шигээди ап, мерген угаанныг, быжыг тура-соруу-биле өскелерден ылгалып турган. Ол хүрежип үнүп келгеш, чүгле холдары, буттары-биле ажилдаар эвес, а харын бажы-биле хандыр бодап тургаш, удурланыкчызының байдалын өөренип хүрежир чораан.

Валерий Маадыр-оолович ола бүгү чаңылдарын, мөзү-шынарын тренер ажилынче шилчээш, бодунун өөреникчилеринге харам чогу-биле дамчыдып берип эгелзэн. Тренер ажилында чиик чүве чок. Хүрежип чораанындан ушчок берге болган. Баштайгы үеде ооң өөреникчилери школачыларның-даа, улуг-даа улустун маргылдааларына киришкеш, тиилелге хамаанчок, шаңналдыг черлерге

лентина Канчыыр-ооловнаның бүзүрелдиг чөлөңгичи чораан. Оглу Маадырны эр мөзү-шынарлыг кылдыр өстүрүп каан. Ол Даглыг Карабахка болган дайынга хөделишкенинге киришкеш, төрзэн Тывазынга чедип келгеш, Иштики херектер яамызынга ажилдап тургаш, бо өртемчиден чарлып чоруткан. Авазы, ачазына ол кончуг улуг чидирг болган.

Тывада ажилдап турар хостуг хүрештиң тренерлеринден «Россия Федерациязының алдарлыг тренери» деп бедик атты Валерий Маадыр-оолович Оюнга эң-не бир дугаарында тывыскан. Ынчангаш ол хүрешке-даа, тренер-башкы ажилында-даа баштайгыларның бирээзи болган.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Бодунга дайзын болба

наркотиктиг бүдүмелди тып алыр дээн албаараан, хоозураан сагыш-сеткилдир, наркотик чокка шыданмастан, берге-дээн аарыг, човулаң-дыр; ол мээни аажок үрээр, баарны, чүректи, өкпени дээш, бүгү-ле иштики органнарның ажилын баксырадыр; халдавырлыг шээр аарыглар, оларның эң коргунчуу СПИД; аар кем-херек үүлгедиишкени, бодунун амы-тынынга чедер чоруктуң дөзү; наркотиктерни «ак өлүм» дээр кончуг шын.

Тывада эвээш санныг тыва чоннуң аразында наркотиктиг бүдүмелдер ажиллап, ооң хоозун мегезинге алзып, бажы тенип, ооң хоозун мегезинге алзып, бажы тенип, калчаарап, эки туразы-биле сээдеңнеп чоруур кижилерниң саны чылдан чылче өзүп турары эң-не дүвүреничиг, аарышкы-

наркотиктиг бүдүмелди тып алыр дээн албаараан, хоозураан сагыш-сеткилдир, наркотик чокка шыданмастан, берге-дээн аарыг, човулаң-дыр; ол мээни аажок үрээр, баарны, чүректи, өкпени дээш, бүгү-ле иштики органнарның ажилын баксырадыр; халдавырлыг шээр аарыглар, оларның эң коргунчуу СПИД; аар кем-херек үүлгедиишкени, бодунун амы-тынынга чедер чоруктуң дөзү; наркотиктерни «ак өлүм» дээр кончуг шын.

Тывада эвээш санныг тыва чоннуң аразында наркотиктиг бүдүмелдер ажиллап, ооң хоозун мегезинге алзып, бажы тенип, ооң хоозун мегезинге алзып, бажы тенип, калчаарап, эки туразы-биле сээдеңнеп чоруур кижилерниң саны чылдан чылче өзүп турары эң-не дүвүреничиг, аарышкы-

лыг айтырыгларның бирээзи.

Социологтарның санап турары-биле алырга, наркоманнарның 50-80 хуузу эң-не баштай наркотиктиг бүдүмелдерни анаа шенеп көөр дээш ажыглап эгелзэн болуп турар. Бодунун буруузу-биле ынчаар шенеп чорааш, улам хандыкшып, наркотиктер чокка чурттап шыдапас апаргаш, бодунун салым-чолун кармап, будалган чуртталгазы, бузулган салым-чолу дээш ниитилелди буруудадып, үе-чегелеринден, школачы оолдар, кыстардан өжөгүрзэн, кара сагышты-биле өжзэн негей бээр таварылгалар херек кырында болгулаан. Ынчангаш кижичерле каяа-даа, кандыг-даа таварылгада кончуг оваарымчалыг болуру чугула. «Серемчиде

хорамча чок». Бир кижичи силерни коргудуп тургаш, ол «ак өлүмнүн» аспаанче кири идип каан болза, черле дүжүп бербеңер. Чаныш-сыныш чок демисежир ужурлуг силер. Тулаага-даа дүшкен кижичи болза, кургаг будуктан туттунупкаш, үне халый бээрин бодаар дээр-ле болгай. Чыда өлүр чылан эвес. Наркотиктер-биле душ болуп холбажы берзе, дораан чоок кижилеринге чугаалап, эмчиден дуза дилзени дээр. Кандыг-даа берге таварылгадан үнер арга тыпты бээр. Чоок кижилеринерге, эмчилерге бүзүрээр херек. «Ак өлүмнүн» аспаандан канчап-чооп-даа болза адыр-лып алырын бодаар ужурлуг.

Антонина ДАНДАА,

РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы, Тес-Хем кожуунунун Кызыл-Чыраа ортумак школазының физика, математика башкызы.

Профессионал өөредилгениң «Тываавто-транс» өөредилге-курс комбинатының автошколазы «В», «С», «ВС», «Д», «Е» категорияның чолаачыларын өөредириниң чыылдазын чарлап тур.

«ЭЖИНИ ЭДЕРТИП КЕЛ»!!! деп акцияны чарлаан. Сээң 7 хуу алырыңа эргежок чугула чүүл—чолаачылаар эргениң шынзылгазы негеттинип турар эштиг болуру!

Студентилерге чиигелделер бар!!! (студент биледин көргүс)—1000 рубль.

Дараазында мергежилдерге өөредире-биле чыылда доктаамал чоруп турар:

-«А», «В», «С», «ВС», «Д», «ВС», «ВЕ», «СЕ» категорияларның чолаачылары;

-айыылдыг чүхтер сөөртүр чолаачыларны (ДОПОГ);

-пассажирлер аргыштыларының талазы-биле орук шимчээшкениниң дүрүмнериниң техминимуму;

-бүгү хевирлерниң чолаачыларының стажировказы;

-удуртукчуларга болгаш өрттүң айыыл чок чоруу дээш харысалгалыг кижилерге ыяап өөренир өрт-техниктиг минимум талазы-биле кыска хуусаалыг курстар.

Төлээр хуусааны узадып болур, кичээлдерниң графигин өскерттир арга бар, өөренип турар кижилерге бүрүзүңе онзагай кичээлгей.

Айтырыг салыр телефоннар: (39422) 2-71-37, 2-90-09, 89607781555

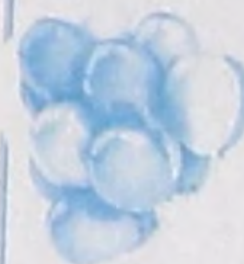
Полевая кудумчузу, 120.

Долгаңар, келиңер, автошколаңың дуржулгалыг башкыларыңа өөрениңер, бедик мергежилдиг болуп, оруктарга чоргаар чоруңар!

Лицензия №1281, 2011 чылдың 06.14-те ТР-ниң Өөредилге адырыңа хайгаарал албаны тывыскан.

Телевирлиг үндезинге парлаар.

ШАРЫ

Огромный выбор: конфетти, грамоты, открытки, буквы, цифры, украшения для машин, наборы для сервирования стола, ходячие шары, гелий.

Оформим шарами любой праздник!

Магазин «ВСЁ ДЛЯ ПРАЗДНИКА»

тел. 8-923-262-48-48

На правах рекламы.

ФИЛИАЛ ФИТОЦЕНТРА «ПРАСКОВЬЯ»

**Республика Тыва,
г. Кызыл,
ул. Сергея Лазо, 112
Тел.: 8-913-352-47-74**

На правах рекламы.

ИНН 7707083893

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртээниң 50 хууун баштай төлөп алыр. Өртээ Новосибирск хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

**Магазин «Регион 17»,
Интернациональная кудумчузу, 115,
(2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40,
8-913-358-08-88.**

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ИНН170108166930

Телевирлиг үндезинге парлаан.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва
Республиканың Информатизация
болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин
күүседип турар
Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
редакторнун дузалакчызы—2-30-69, редакторнун оралакчызы
—2-17-91, бухгалтерия—2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыды-
рал килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10,
Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.

Тираж 4189. Номерни парлаалгаже дужааганы: график езу-
гаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Региональное отделение «Ассоциация юристов России» по Республике Тыва объявляет о республиканском конкурсе «Лучший юрист Республики Тыва 2015 года».

Ежегодная региональная юридическая премия «Лучший юрист Республики Тыва» учреждена Тувинским РО Общероссийской общественной организацией «Ассоциация юристов России» и является признанием заслуг юристов перед обществом и государством.

Подробности о сроках проведения и положении Конкурса указаны на сайте Конституционного суда Республики Тыва ksrtuva.ru

Председатель РО «Ассоциация юристов России» по Республике Тыва А. М. МОНГАЛ.

ЧАРЛАЛ

Бызаалыг инектер, базар дагаалар, кастар, индуктарны база хаван оолдарын, төрүүр хаваннарны (ландрас уксаалыг) Чаа-Хөлде садып турар.

Харылзажыр телефону: 8-923-384-54-52.

Чаа өг ыяжын садып тур мен.

Өртээ дугуржулга ёзугаар.

Харылзажыр телефону: 8-923-389-03-41.

Күш чок деп санаар

Сүт-Хөл кожууннун Хөр-Тайга ортумак школазын 2002 чылда дооскан Алла Виктор-овна КУУЛАРНЫҢ адынга тывыскан А №8409636 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалаш, ону күш чок деп санаар

ГОРОДОК ПРИНТ

-Полиграфия
-Силерниң чурууңар
кирген белектер
-Сувенирлер
-Хепке бижиктер

Визиткалар, чаладгалар, календарылар, футболкалар, стаканнар, тавыктар, сыртыктар, плаздар, акрил магниттер, брелоктары. Силерниң күзелиңер-биле кылып турар.

**Кызыл хоорай,
Ленин кудумчузу, 50,
«Меридиан» садыг төвү,
офис 208.
Тел: 8-913-359-48-00.**

Байыр чедиришкис

Бистиң эргим, хүндүлүг ачавыс **Николай Ламаев** **МОНГУШУН** октябрь 9-та төрүттүнгөн хүнү. Амгы үеде ол хүндүлүг дыштанылгада хуу мал-маганын азырап, хөй санныг уйнуктарын өстүрүп чоруур. Ол хөй санныг дуңмаларыңа, чээннеринге, ажы-төлүңге, уйнуктарыңа канчаар-даа аажок улуг үлегер-чижек болуп чурттап чоруур. Ачавыска төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр маны даш дег быжыг кадыкшылды, өөрүшкү-маңнайны база бистиң аравыска ам-даа хөй чылдарда омак-сергек чоруурун күзедивис.

Ажы-төлүңден.

БАЙЫРЛАЛ ЭРТТИРЕР ЗАЛ «ЧИНГИС-ХААН»

Куда, дой, уруглар байырлалдары, юбилейлер эрттир бис. 350-ден 500 олуттар бар.

Адреси: Заводская 2а.

Харылзажыр телефон: 8-923-385-05-75

Юридиктиг ачы-дуза бюрозу «ЭРГЕ-ХООЙЛУ ДУЗАЗЫ»

Удуртукчузу хуу сайгарлыкчы Юлия Владимировна А.

*Чер айтырыгларыңа болгаш шимчевес өңчү-хөр бүгү айтырыгларыңа талазы-биле Кызыл хоорайның Тыва Республиканың бүгү кожууннарының чурттакчы юридиктиг сүмени халас чедирер, а ол ышкаш күш-ажыл өг-бүлө, үндүрүг болгаш чээлилер айтырыгларыңа сүмө.

*КАНДЫГ-ДАА ӨНЧҮ-ХӨРӨҢГИ САДЫГЖЫЗЫНЫ МЕНТИЛЕРИН ХЫНААР

* НЕГЕЛДЕ ХЕРЕКТЕРИНИҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ СУ ТӨЛЭЭЛЭЭР

Ажылының графиги: пн-пт—9.00-18.00

субботада — бижиткени-биле

Хамаатыларны удуртукчунун хуу айтырыглар-биле алыры:

пн-пт 10.00-13.00, дүштеки чапсар чок.

Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, 74 «А», 2-ги каът, тел. 8-929-315-77-22; 3-05-11.

Телевирлиг үндезинге.

ХООЧУННАРНЫ ХҮНДҮЛЭЭ

Бүгү делегейниң улуг назылыглар хүнүн таварышты Хемчик кожууннун чагырга даргазының оралакчы Куулар кожууннун социал экономиказын сайзырадыр үеде үре-түңнелдиг ажилдап чораан хоочуннарыңа кадыкшылды, эки сеткил-хөөннү, узун назынны күзөт четиришкениң бижиктерин тыпсып, аяк шайже чап.

Күш-ажылдың хоочуннары изиг сүттүг шайны бот-боттары-биле сеткилинден чугаалажып, сактыыш кылып, солун үени эрттиргеннер. Хоочуннар оларны хүндүлөп, шаңнап-мактап турары дээш өөрүп четтилереткен.

**Дарый-оол К
Чадаана**

ИЗВЕЩЕНИЕ

В Администрацию Пий-Хемского кожууна поступило заявление от гражданки РФ **Ооржак Ларисы Николаевны** о предоставлении в собственность путем выкупа земельного участка из категории земель сельскохозяйственного назначения с кадастровым номером 17:18:0103004:77, ранее находящегося в праве аренды, расположенного по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, с. Сесерлиг, аал Вавилинского затона б/н. общей площадью - 2000 кв.м., разрешенное использование - для ведения личного подсобного хозяйства.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней опубликования данной информации Отделом земельных и имущественных отношений и архитектуры администрации Пий-Хемского кожууна принимаются письменные заявления о предоставлении земельного участка.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры Кужугет

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000000 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялары болгаш харылзаа талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикасының Херечилелдин дугаары — **ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.**

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко) Солунда парлааттыңан материалдарның авторларының бодалдары, авторлук фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.